

ISSN 2227-4952

АРХЕОЛОГІЯ
І ДАВНЯ ІСТОРІЯ
УКРАЇНИ
Випуск 2 (15)

2015

КИЇВ

СТАРОЖИТНОСТІ
РАННЬОГО ЗАЛІЗНОГО ВІКУ

АРХЕОЛОГІЯ І ДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Наукова серія з проблем археології та давньої історії

Серія присвячена публікаціям досліджень з археології та давньої історії України. Висвітлюються питання соціально-економічного розвитку та культурних зв'язків населення України у кам'яному та мідно-бронзовому віках, сторінки з історії кіммерійців та скіфів, матеріальна та духовна культура античних греків у Північному Причорномор'ї, етногенез та рання історія слов'ян, розвиток давньоруських міст і сіл, матеріальної культури середньовіччя і нового часу. Видаються нові археологічні матеріали, розвідки з історії археології та архівні джерела. Для археологів, істориків, краєзнавців, учителів історії, студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться давньою історією України.

Серия посвящена публикациям исследований по археологии и древней истории Украины. Освещаются вопросы социально-экономического развития и культурных связей населения Украины в каменном и медно-бронзовом веках, страницы по истории киммерийцев и скіфов, материальная и духовная культура античных греков в Северном Причерноморье, этногенез и ранняя история славян, развитие древнерусских городов и сел, материальной культуры средневековья и нового времени. Издаются новые археологические материалы, исследования по истории археологии и архивные источники.

Для археологов, историков, краеведов, учителей истории, студентов исторических факультетов, всех, кто интересуется древней историей Украины.

A series is devoted to publications of investigations on archaeology and ancient history of Ukraine. Questions of social and economic development and cultural relations of the population of Ukraine in the Stone and Copper-Bronze Age, pages of Cimmerian and Scythian history, material and spiritual culture of antique Greeks in Northern Black Sea Coast, ethnogenesis and early history of Slavs, development of the Ancient Russian cities and villages, material culture of Medieval and Modern periods are under observing. New archeological records, survey on history of archaeology and archival sources are being published.

This series is intended for archeologists, historians, regional specialists, teachers of history, students of historical departments and for all who is interested in ancient history of Ukraine.

Засновник та видавець

Інститут археології
Національної академії наук
України

Свідоцтво
про реєстрацію ЗМІ
КВ № 17659-6509Р
від 29.03.2011

Адреса редакції:

Україна, 04210, Київ 210,
просп. Героїв Сталінграда, 12
Тел.: (+380-44) 418-61-02
Факс: (+380-44) 418-33-06
E-mail: gorbanenko@gmail.com

Затверджено до друку

Вченого радою
Інституту археології
НАН України
09.04.2015, протокол № 3.

Усі матеріали рецензовано

Рисунки:

авторські

Комп'ютерна верстка:
С.А. Горбаненко

Усі права застережено.
Передрук можливий
зі згоди редакції
та авторів статей

ISSN 2227-4952

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

ТОЛОЧКО П. П.
академік НАН України
СКОРИЙ С. А.
(головний редактор)
доктор історичних наук, професор
ГОРБАНЕНКО С. А.
(відповідальний секретар)
кандидат історичних наук
ІВАКІН Г. Ю.
член-кореспондент НАН України
КРИЖИЦЬКИЙ С. Д.
член-кореспондент НАН України
МОЦЯ О. П.
член-кореспондент НАН України
ЧАБАЙ В. П.
член-кореспондент НАН України
ЗАЛИЗНЯК Л. Л.
доктор історичних наук, професор
ОТРОЩЕНКО В. В.
доктор історичних наук, професор
КУЛАКОВСЬКА Л. В.
кандидат історичних наук
ПЕТРАУСКА О. В.
кандидат історичних наук
ПОТЕХІНА І. Д.
кандидат історичних наук
САМОЙЛОВА Т. Л.
кандидат історичних наук
СОН Н. О.
кандидат історичних наук

© ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ, 2015

Підписано до друку 16.06.2015. Формат 60 × 84/8.
Гарн. Century Schoolbook. Папір офс. Друк офс. Ум.-друк.
арк. 36,3. Обл.-вид. арк. 38,8. Тираж 300 екз.

Видавець Олег Філлюк. 07300, м. Вишгород, вул. Дніпровська 3Б, кв. 97.

Свідоцтво Державного комітету телебачення і
радіомовлення України, Серія ДК № 4506 від 18.03.2014
р. rusfondukr@yandex.ru

Друк: ФО-П Поліщук О.Ф.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 2142 від
31.03.2005.
07400, м. Бровари, вул. Незалежності, 2, кв. 148.

© Видавець Олег Філлюк, тиражування, 2015

ЗНАХІДКИ КЛІНКОВОЇ ЗБРОЇ РАННЬОКЕЛЕРМЕССЬКОГО ЧАСУ З УКРАЇНСЬКОГО ЛІСОСТЕПУ

У статті виділено та проаналізовано найбільш архаїчні зразки клинкової зброї скіфського типу з поховань на території Українського Лісостепу.

Ключові слова: меч, кинджал, поховання, ранньоскіфський час, хронологія, Лісостеп.

Мечі та кинджали є одним з найвиразніших елементів паноплії давніх кочовиків. Проте, при вирішенні питань хронології вони не є самодостатнім джерелом. Це обумовлено доволі широкими хронологічними рамками побутування як цілих типів, так і окремих типоутврюючих деталей. Тому, нажаль, в ході гострих дискусій щодо періодизації скіфської архайки лишається острорів низка яскравих і самобутніх зразків озброєння.

У той же час, на актуальність пошукув у цій галузі неодноразово наголошували вчені. Зокрема, А.Ю. Алексеев писав, що оскільки інтерпретаційні дослідження скіфської тріади досі не вичерпані, на часі постає розробка періодизації її окремих категорій [Алексеев, 2003, с. 41].

Спробуємо виділити найбільш архаїчні екземпляри скіфської клинкової зброї з українського Лісостепу. За основу періодизації ранньоскіфського часу взято поділ поховань Келермеського могильника на ранню та пізню групи [Галанина, 1994, с. 105; 1995, с. 40]. Тому постає потреба виділення групи воїнських поховань середини VII ст. до н. е.

Традиційно при розгляді скіфського архаїчного матеріалу дослідники вважають найбільш ранніми комплексами ті, у яких зустрічаються передскіфські та ранньоскіфські речі. Одним з найбільш ранніх комплексів, який містить

© О. В. ШЕЛЕХАНЬ, 2015

клінкову зброю скіфського типу, вважається «поховання» біля **Лермонтовського** роз'їзду (рис. 1, 1). Але існує висока ймовірність того, що тут маємо справу зі змішаним комплексом. Адже ці речі були здані до музею робітниками, які розрили курган при будівництві дороги. Причому, за даними автора першої публікації, до музею потрапили далеко не всі старожитності [Іессен, 1955, с. 122].

Багато знаних дослідників не брали до уваги вказану обставину і беззастережно трактували цей набір речей як автентичний новочеркасько-скіфський комплекс. Ще О.О. Іессен, не надаючи зображення кинджалу, писав, що «вперше з ранньою кінською зброяю перетинається кинджал такого типу, який вже наближається по формі до акінаків келермеського типу» [Іессен, 1955, с. 123].

Першим, хто повністю опублікував матеріали з Лермонтовського роз'їзду, був О.І. Тереножкін. Цей комплекс речей став одним з наріжних каменів у його концепції походження скіфської культури, згідно якої носії пам'яток новочеркаського типу (ймовірні кіммерійці) були механічно змінені носіями ранньоскіфської культури. При цьому остання з'явилась у Північному Причорномор'ї у сформованому вигляді, а зброя розглядалась як одна з основних привнесених категорій [Тереножкін, 1975, с. 27—32; 1976, с. 128—136; Ільїнська, Тереножкін, 1983, с. 20—22].

Не зважаючи на те, що основні положення історичної побудови Олексія Івановича вже відійшли до історіографічного надбання, цей комплекс міцно закрішився в літературі і до сих пір вважається еталонною пам'яткою скіфської архайки [Виноградов, Дударев, 1983, с. 118; Мурzin, 1984, с. 74; Шрамко, 1984, с. 30—31;

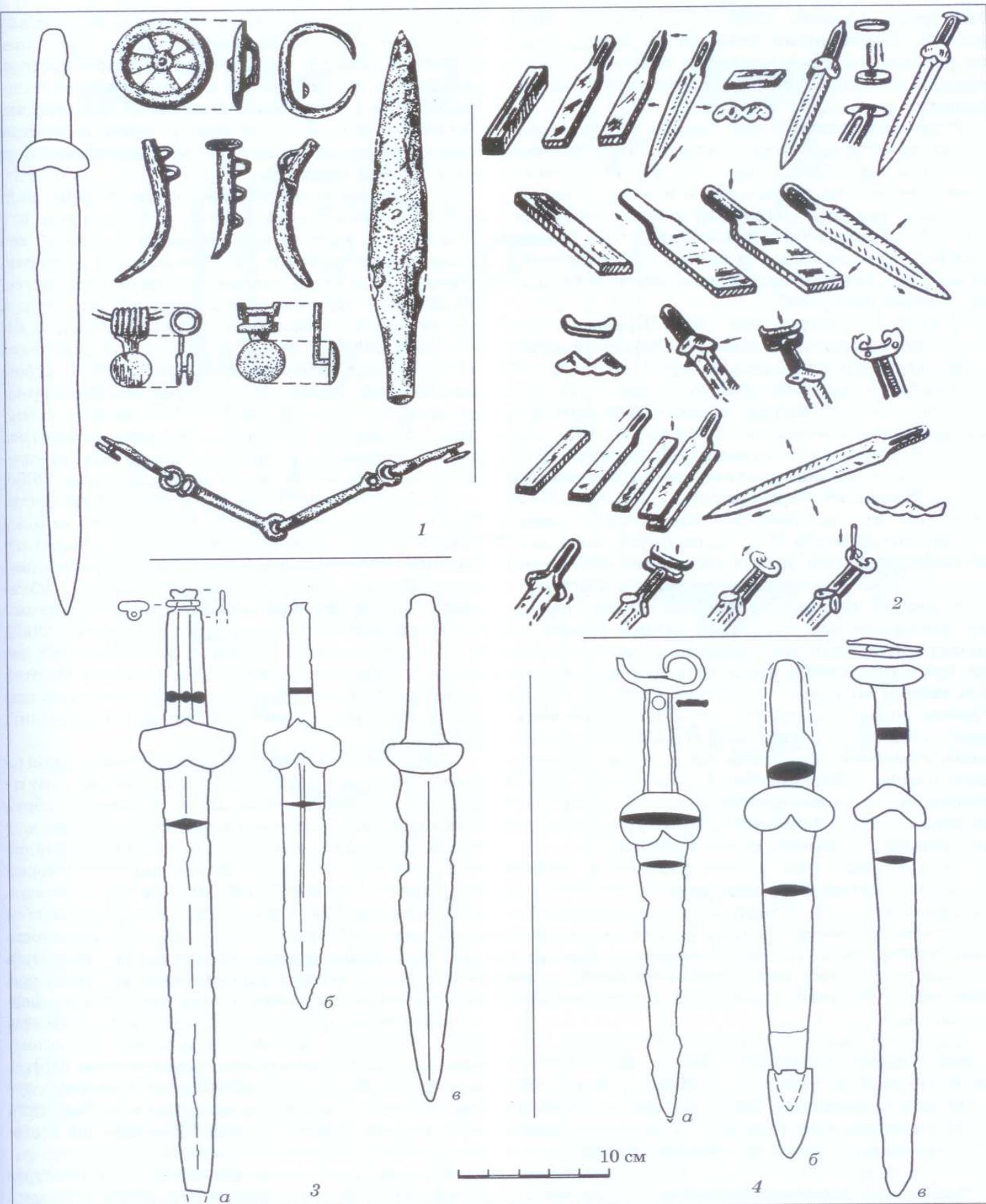

Рис. 1. До питання про автентичність поховання біля Лермонтовського Роз'їзду: 1 — набір старожитностей з Лермонтовського роз'їзду; 2 — схема технології виробництва скіфської клинкової зброї; 3 — вироби з черешком для кріплення навершя (а — Аркадак; б — Чутгуй; в — Кузина Гора); 4 — вироби з накладним навершям (а — Забір'я; б — Куп'єваха, к. 18, п. 1; в — Мастюгино) (на основі публікацій: [Тереножкин, 1975; Шрамко, Фомін, Солнцев, 1970; Ворошилов, 2011; Резніков, 2012; Алихова, 1962; Петровська, Іванов, 1971; Бойко, Берестнев, 2001; Березуцький, Золотарев, 2008]). Тут і далі: масштаб наведено лише для зображення клинкової зброї, всі інші артефакти подано у довільному масштабі

Махортих, Скорий, 1986, с. 72; Гречко, 2013, рис. 3]. Проте набір речей з Лермонтовського роз'їзду не може впевнено розглядатись як єдиний комплекс через недостовірні умови знахідки.

Варто зупинитися на деяких міркуваннях щодо конструкції кинджалу з Лермонтовського роз'їзду. О.О. Йессен та О.І. Тереножкін припускали, що первинно він мав навершя, пізніше втрачене¹. Про таку можливість писали Б.А. Шрамко та С.А. Скорий з С.В. Махортихом. Погоджуючись із таким припущенням, спробуємо уявити, якої форми могло б бути гіпотетичне навершя?

Згідно дослідженням Б.А. Шрамка, при з'єднанні з рукояткою заготовка брускоподібного навершя прошивалась насірзь, після чого її надівали на стрижень рукоятки (рис. 1, 2). Для зменшення трудовитрат відтягнутий черешок, який входив у навершя, як правило, був меншого діаметру, ніж рукоятка [Шрамко, 1970, с. 46; рис. 4, 1]. Це простежується на прикладі низки фрагментованих виробів (рис. 1, 3). Крім того, на неушкоджених екземплярах добре видно, що на верхній площині брускоподібного навершя черешок (навіть розклепаний) значно поступається поперечному розміру рукоятки.

У той же час, якщо рукоятка не має черешка, навершя має кріпитись іншим чином. У цьому разі пластини навершя накладались на край рукоятки і кріпились методом холодної зварки [Шрамко, 1970, рис. 4, 2, 3]. Таким чином, звуження хвостовика навпаки зменшувало б площину прилягання деталей та ослаблювало конструкцію. Рукоятки з ушкодженими накладними навершями також відомі серед скіфських старожитностей (рис. 1, 4). При чому їх обрис доволі подібний до контуру рукоятки кинджалу з Лермонтовського роз'їзду².

Згідно наведеним спостереженням, мало-ймовірно, що конструкція руків'я кинджалу з Лермонтовського роз'їзду притаманна для передскіфського часу. Спірність питання змушує нас відмовитись від його використання при хронологічній побудові. Адже морфологія може вказувати на доволі широкий хронологічний проміжок.

Тому, власне, у представлений системі відсутній докелермеський період (або період РСК-1), адже за умови ігнорування кинджалу з Лермонтовського роз'їзду, знахідки скіфської клинкової зброї «допохідного» часу не відомі. Жоден інший комплекс з числа тих небагать-

ох, що були віднесені дослідниками до етапу РСК-1, не містив у своєму складі меча або кинджалу. У той же час, як буде показано нижче, найперші відомі зразки клинкової зброї належать саме келермеським мечам й кинджалам. Форма меча скіфського типу поширилась лише в часи активних контактів між кочовиками та тубільцями Кавказу.

У Лісостепу виразним і, можливо, найбільш раннім похованням, є Яснозір'я к. 6 п. 1 (рис. 2, 1). У ньому знайдено короткий меч келермеського типу з петелькою на рукоятці. Автори розкопок датували цей комплекс середину — другою половиною VII ст. до н. е. [Ковпаненко, Бессонова, Скорий, 1994, с. 61; Скорий, 2003, с. 35]. У похованні зафіковано посуд пізньожаботинського вигляду — кубок, оздоблений прокресленим геометричним орнаментом, та горщик з наліпним валиком по бортику. Кераміка з поховання може датуватись доволі широко — у межах першої половини — третьої чверті VII ст. до н. е. [Шрамко, 2006, с. 42; Kasuba, 2010, fig. 5]. С.А. Скорий виступає проти такої низької дати для цього та цілої низки інших лісостепових поховань. В ході полеміки з Г.І. Смірновою дослідник справедливо зазначає, що датування комплексу за особливостями оздоблення кераміки не є коректним (протилежну точку зору див.: [Смірнова, 2002, с. 219]). Натомість, курган 6 біля Яснозір'я залучено ним до горизонту Реп'яхуватої Могили (кінець VII — початок VI ст. до н. е.) на підставі подібності форм вудил та кинджалів [Скорий, 2003, с. 35].

Вище ми оговорювали, що клинкова зброя не може бути надійним хроноіндикатором, тому ця риса не є вирішальною. Що ж до кінської збрії, вважаємо що у даному випадку більш показовими за вудила є своєрідні псалії з муфтоподібними отворами. Зауважимо, що С.А. Скорий виділяв коло найбільш архаїчних поховань (Жаботин, к. 524, Ємчиха, к. 375 та ін.) саме за цією рисою [Скорий, 2003, с. 38—39]. Наявність муфтоподібних отворів на псаліях притаманна для передскіфських екземплярів. У той же час, оформлення закінчень у звіриному стилі у формі копита вказує на їх належність до скіфської доби. Напевно, поєднання цих рис на одному виробі відбувалось в час формування скіфської культури, що приводить до висновку про датування всього комплексу близько середини VII ст. до н. е. [Алексеев, 2003, с. 58—59; Могилов, 2008, с. 98].

Тож, це поховання в повній мірі ілюструє вислів О.О. Йессена про «зустріч ранньої вузди з келермеськими акінаками». Але часткова синхронізація цих речей фіксується дещо пізніше, ніж припускав дослідник. На це вказують контекст знахідок та їх характерні риси.

Варто також відмітити, що речі з Яснозір'я мають багато спільногого з інвентарем поховань, виділених в етап РСК-1 — наприклад,

1. Власне, О.І. Тереножкін безпосередньо не був ознакою з кинджалом з Лермонтовського роз'їзду. Малюнок та характеристики щодо нього він отримав від В.Б. Виноградова та Г.Є. Афанасьєва.

2. Варто зауважити, що наведене спостереження не абсолютне. Нам відомо принаймні один екземпляр з волютоподібним навершям, закріпленим на черешку. Мова йде про випадкову знахідку кинджалу з Тимського району [Апальков, 1995, рис. 2, 10].

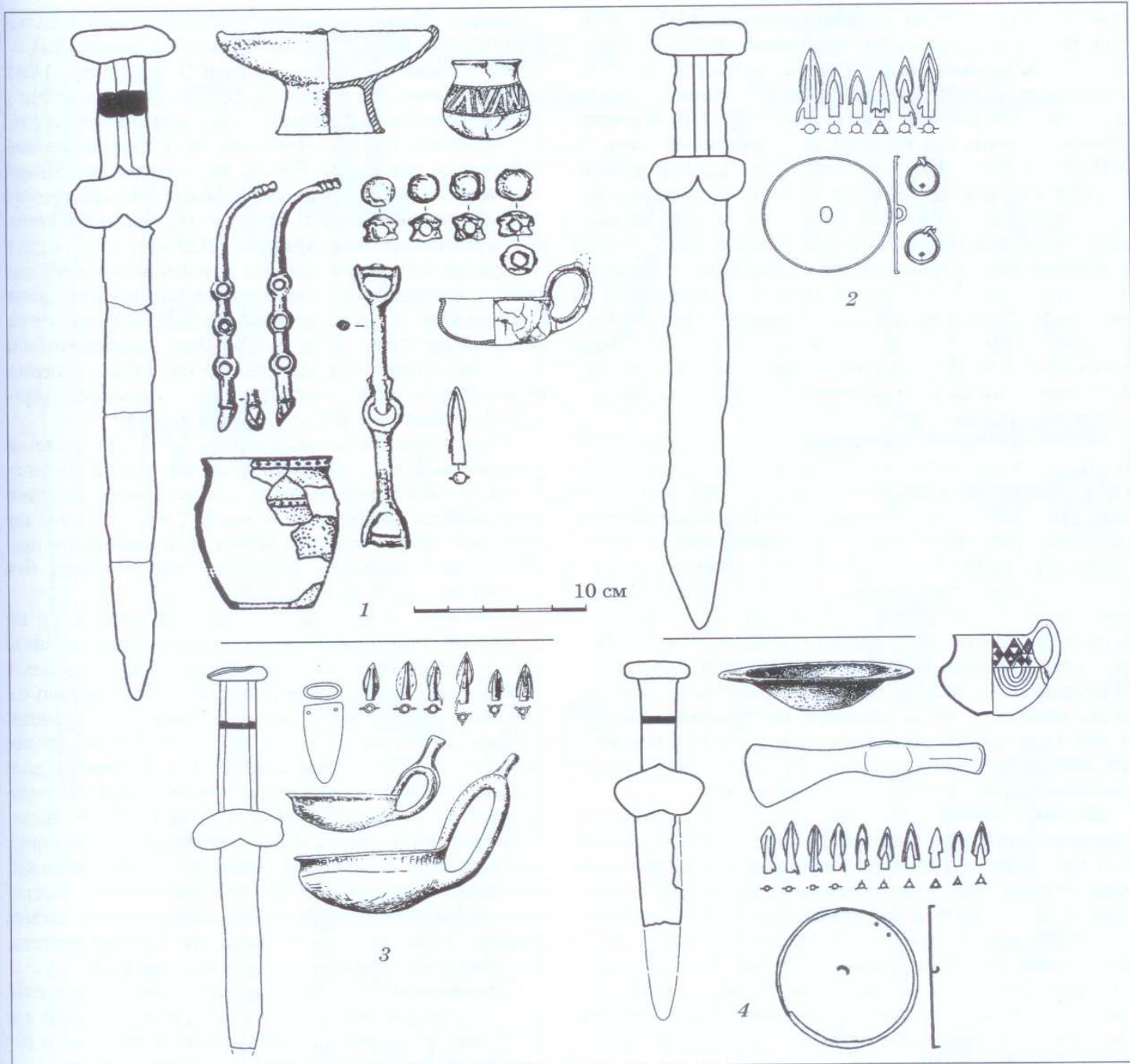

Рис. 2. Поховання ранньокелермеського горизонту зі знахідками клинкової зброї на території Причорноморського лісостепу: 1 — Яснозір'я, к. 6, п. 1; 2 — Медвин, к. 1906 р.; 3 — Рижанівка, к. 5; 4 — Ленківці (на основі публікацій: [Ковпаненко, Бессонова, Скорий, 1994; Ковпаненко, 1981; Тереножкин, 1965; Смирнова, 1993])

хут. Олексіївський та Жаботин, к. 524 [Махортых, 2014, с. 219; 2014а, с. 132]. Разом з тим, Т.В. Рябкова відмічала хронологічну близькість сагайдачного набору з останнього кургану до ранніх келермеських наборів [Рябкова, 2009, с. 348]. Це спостереження вказує на те, що наш підхід має право на життя і знімає гостроту питання про виділення «допохідного» та «післяпохідного» періодів при вивченні скіфської клинкової зброї.

Неподалік від попереднього кургану розташований відомий археічний могильник біля с. Медвин. З розкопаного у 1906 р. кургану походить схожий короткий меч келермеського

типу [Ковпаненко, 1981, с. 47]. Разом з ним у похованні зафіксовано небагатий, але виразний інвентар. Особливо привертає увагу бронзове дзеркало з центральною ручкою (рис. 2, 2). Подібні вироби традиційно відносять до найбільш ранніх періодів скіфської історії, як привнесені з центральноазійської «прабатьківщини».

На думку низки дослідників, дзеркала з центральною ручкою побутують раніше, ніж вироби з бічною ручкою, хоча й незначною мірою перетинаються. І.М. Медведська вважала їх характерними виключно для етапу РСК-2, що, на думку дослідниці, вказувало на першу по-

ловину VII ст. до н. е. [Медведская 1992, с. 87]. Згідно хронологічним пошукам В.Є. Еременка, ці дзеркала побутували ширший проміжок часу і притаманні майже усюму VII ст. до н. е. [Еременко, 1997, табл. 3]. І.В. Бруяко обмежує період їх вживання серединою — кінцем VII ст. до н. е. Основою для цього припущення є дата кургану Переп'ятиха (з посиланням на С.А. Скорого) у рамках останньої чверті вказаного сторіччя [Бруяко, 2005, с. 244—246]. Втім, віднести це поховання до середини — третьої чверті VII ст. до н. е. спонукають паралелі з келермеськими курганами Веселовського³ [Галанина, 1994, рис. 3, Д]. Разом з тим, опускати дату цього набору нижче середини VII ст. до н. е. не дозволяє відсутність ромбічних наконечників [Полін, 1987, с. 21].

Хронологічно близьким до попередніх поховань є курган біля Ленківців (рис. 2, 3). Звідси відомий короткий кінджал з брускоподібним навершям, ниркоподібним перехрестям та пласкою рукояткою. У спеціальній роботі, присвяченій хронології Середнього Подністров'я, Г.І. Смірнова датувала цей комплекс другою чвертю — серединою VII ст. до н. е. Підставою для цього були склад сагайдачного набору, орнаментація посуду та знахідка дзеркала [Смірнова, 1993, с. 106]. Останнє має цікаву особливість — воно поєднує центральну ручку у вигляді петлі (що характерно — відламану) та вторинну прикріплена бокова ручка (фіксується лише за отворами на диску).

Відома також точка зору, згідно котрій це поховання варто відносити до першої чверті VII ст. до н. е. Вона ґрунтуються передусім на характеристиці черпака, оздобленого канельованим орнаментом [Бандрівський, 2010, с. 83—86; Kowalski-Bilokryly, 2012, с. 167]. Проте у вирішенні питань хронології, ми все ж таки віддамо перевагу металевим виробам, а не керамічному посуду, окрім форми якого могли побутувати протягом сторіччя [Скорый, 2003, с. 35; Гречко, 2012, с. 79].

Вище вже йшлося про співвідношення хронологічних позицій дзеркал з центральною та бічною ручкою. Дослідниками припускалося, що вони певною мірою перетинаються у часі. Але цей «перетин» первинно було віднесено до часу спорудження обох гробниць Реп'яхуватої Могили [Медведская, 1992, с. 87, 92; Еременко, 1997, табл. 3] та Переп'ятихи [Бруяко, 2005, с. 246]. Проте, на думку Г.І. Смірнової, вказана обставина не впливає на дату комплексу в сторону підвищення. Адже у випадку з Ленківцями самостійну дату дають наконечники стріл. Наявність у похованні овально-ромбічних та

листоподібно-ромбічних наконечників вказує, скоріш, на час, близький до середини VII ст. до н. е., але не до його кінця [Смірнова, 1993, с. 107]. Хоча, на думку С.В. Поліна, знайдені у цьому похованні дволопатеві наконечники слід розглядати не як ромбічні, а з асиметрично-овальною голівкою. Тому, за логікою дослідника, нижньою межею складання сагайдачного набору є середина VII ст. до н. е., після якої ромбічні наконечники невідомі [Полін, 1987, с. 21]. У той же час, присутність у похованні залізних петельчастих вудил вказує на близькість цього поховання до класичних келермеських поховань [Могилов, 2008, с. 98—99], що схиляє нас до незначного підвищення дати. Тож, сумарно, вона також може вкладатись у проміжок середини-третьої чверті VII ст. до н. е.

Таким чином, хоча дзеркала з центральною ручкою могли з'явитися раніше, ніж з бічною, останні спостереження не дозволяють їх значною мірою розводити у часі. Тим більше, що хронологічний розрив між спорудженням поспідових поховань Реп'яхуватої Могили був мінімальним [Скорый, 2003, с. 37].

У зв'язку з цим цікаво прослідкувати як на прикладі центральноазіатського «ядра» скіфської культури проявляється нерівномірність використання різних категорій речей. Так, деталі озброєння (кубанські шоломи і біметалеві чекани) майже не відомі на захід від Дону. У той же час деталі туалету (дзеркала) були поширені далі на захід і побутували протягом довшого часу. Що ж до культових речей (кам'яні блюда, парні бронзові ножі), вони широко представлені серед лісостепових пам'яток і «осідають» у похованнях одними з останніх. Тож, ми бачимо, що впровадження нового озброєння відбувалося досить швидко, безпосередньо в момент перших контактівnomadів з тубільним населенням Кавказу.

Поховання біля Ленківців також цікаве тим, що вже на ранніх етапах скіфської історії ми фіксуємо кінджал з рукояткою, пласкою в перетині. Б.А. Шрамко справедливо зазначав, що наявність бічних валиків на рукоятці є виробничим атавізмом, який залишився у спадок від біметалевих виробів. Тож, за логікою дослідника, екземпляри з пласкою рукояткою мають бути подальшим спрощенням [Шрамко, 1984, с. 31, рис. 5]. З точки зору вивчення технології, це твердження дійсно є незаперечним. Проте, як ми бачимо на прикладі розглянутих зразків озброєння, поступ по напрямку спрощення відбувся доволі швидко і надалі кінджали з гладким та жолобчастим руків'ям співіснували протягом достатньо довгого часу.

У якості додаткового аргументу на користь нашого спостереження варто згадати кінджали зі Старшого Ахмиловського могильника у Поволжі. Ця пам'ятка презентує низку доволі цікавих виробів з пласкою рукояткою. На думку дослідників, вони були привнесені у середовище поволжських аборигенів безпосередньо

3. Вважаємо за можливе привести цю аналогію не зважаючи на те, що дзеркало з Медвідина має бічну ручку у вигляді петлі, а дзеркало з келермеського кургану 2/В — на стовпчиках. Зазвичай дослідники залучають обидві риси до одного хронологічного горизонту [Смірнова, 1993, с. 107].

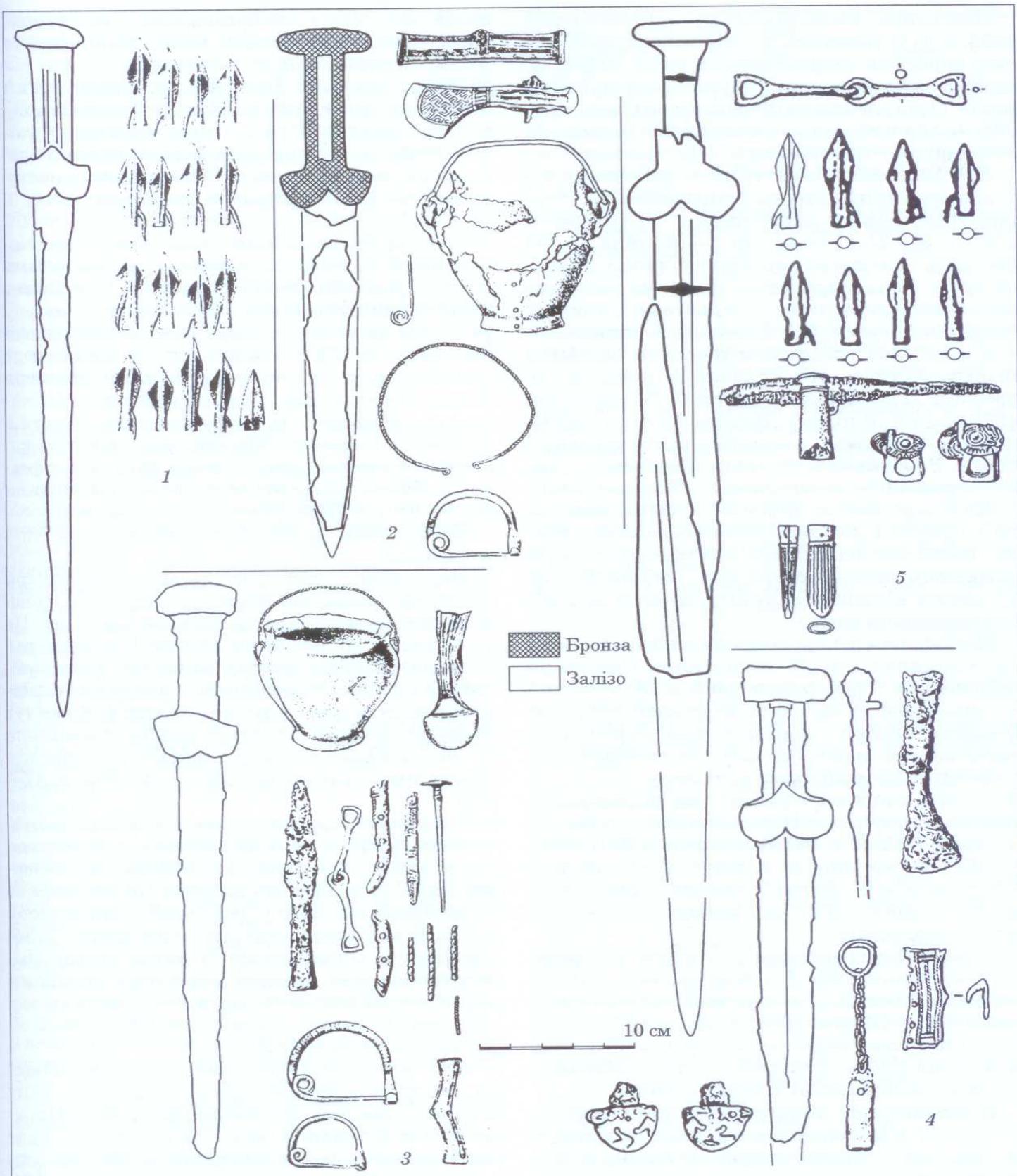

Рис. 3. Комплекси ранньокелермеського горизонту з Кавказького регіону та Малої Азії: 1 — Самтавро, п. 127; 2 — Тлі, п. 68; 3 — Тлі, п. 85; 4 — Тлі, п. 164; 5 — Імірлер (на основі публікацій: [Ільїнська, Тереножкин, 1983; Техов, 1980; Медведська, 1992])

учасниками передньоазійських походів. Причому це сталося не пізніше кінця VII — початку VI ст. до н. е. [Погребова, Раевский, 1989, с. 64; рис. 2]. Додамо, що форма наведених кинджалів може свідчити про їх належність

до ще більш раннього часу, ніж зазначена вченими межа. Так, наприклад, екземпляр з п. 250 зазначеного могильника [Халиков, 1977, рис. 60, 2] поєднує ниркоподібне перехрестья з грибоподібним навершям.

Поховання Рижанівка, к. 5 [Тереножкин, 1965, с. 211] віднесено до ранньокелермеського часу передусім за сагайдачним набором (рис. 2, 4). Незважаючи на незначну кількість наконечників стріл, знахідки дволопатевих овальних екземплярів вказують на належність комплексу до другої—третьої чверті VII ст. до н. е.

В.А. Іллінська віднесла це поховання до перехідного етапу між жаботинськими та старшежуровськими похованнями [Ільїнська, 1975, с. 57]. Підставою для цього стала форма черпаків — вони мають низьку чашку і високу ручку. Але, разом з тим, на ньому вже нема рельєфної орнаментації, характерної для жаботинського часу. О.І. Тереножкін підкреслював перехідне положення пам'ятки за збігом пізньожаботинського черпака з набором озброєння келермеського вигляду [Тереножкін, 1965, с. 214]. В цілому, погоджуючись з дослідниками, зазначимо, що сьогодні дату кургану 5 біля с. Рижанівка найкраще обмежити в рамках середини — третьої чверті VII ст. до н. е.

Для окреслення цілісної картини, необхідно звернутись до аналогій з кавказького регіону. Найбільш ранні знахідки клинкової зброй скіфського типу з нескіфських пам'яток Кавказу можна впевнено залисти до кола виробів келермеського типу.

Найпершим у переліку аналогій слід згадати екземпляр з п. 27 могильника **Самтавро** [Ільїнська, Тереножкин, 1983, с. 28]. У могилі містився довгий меч цілком усталеного келермеського вигляду. Разом з ним зафіксовано сагайдачний набір, укладений переважно з наконечниками жаботинського типу (рис. 3, 1). Але деякі з них мають округліші риси у порівнянні з класичними екземплярами епонімного кургану. Згідно спостереженням С.В. Поліна, подібні вироби широко побутують до середини VII ст. до н. е. Напевно, у рамках першої половини вказаного сторіччя і лежить дата розглянутого поховання.

У Закавказзі важливою пам'яткою є **Тлійський** могильник. Він був досліджений Б.В. Тековим, що знайшло вичерпне відображення у низці робіт [Теков, 1980, с. 219; 1980а, с. 21]. Серед поховань вирізняється кілька аборигенних могил зі зброєю скіфського типу. Охарактеризуємо лише найбільш інформативні.

Поховання 68. Кінська зброя представлена вудилами з D-подібними петлями та кістяними паліями з трьома отворами. Останні мають невиразний декор у звіриному стилі, характерний для найбільш ранніх виробів такого типу. Деталі костюму представлені двома дугоподібними фібулами, гривною з витого дроту та рештками бронзового поясу, прикрашеного пушонним орнаментом. Зі знахідок зброй, окрім меча келермеського типу, знайдено бронзову сокиру (рис. 3, 2).

Поховання 85. Вирізняється знахідкою біметалевого келермеського кинджалу. Окрім

нього, інші категорії похованального інвентарю, варти уваги, повторюють набір попереднього комплексу (рис. 3, 3).

Поховання 164. Примітне тим, що на руків'ї даного келермеського кинджалу фіксується петелька темляка. Разом з ним знайдено бронзову півкруглу бутероль, оформлену у вигляді пантери, яка згорнулася. Інші предмети повторюють набір попереднього комплексу (рис. 3, 4).

Тож, ці та інші поховання Тлійського могильника зі скіфською зброєю демонструють певну хронологічну однорідність. Сукупність характерних особливостей дозволила автору розкопок датувати їх спорудження починаючи від середини VII ст. до н. е., тобто віднести до початку третього етапу кобанської культури [Теков, 1980, с. 256]. Невдовзі після публікації цих матеріалів, їх дати були переглянуті в сторону подавнення. Ми схиляємося до думки, згідно котрій закавказькі поховання зі «скіфською» зброєю відносяться до першої половини VII ст. до н. е. [Погребова, 1993, с. 85—86].

Проведений аналіз дозволяє зробити такі висновки.

Передусім, найбільш ранні екземпляри скіфської клинкової зброй представлені головним чином виробами келермеського типу. Це твердження справедливе як для Лісостепу, так і для кавказького регіону, який ми, погоджуючись із більшістю дослідників, вважаємо вихідним регіоном для скіфських клинків. Адже тут фіксуються найбільш ранні типові екземпляри та не чисельні перехідні форми (історію питання див.: [Шелехань, 2012, с. 5; 2013, с. 47—48]).

Втім вже в середині VII ст. до н. е. фіксуються екземпляри з ниркоподібним перехрестям. Хоча останнє виглядає як похідне від келермеського, за наявними даними ми не можемо розвести ці два типи у часі. Адже зафіксовано, що вже комплекс знахідок з Імірлера, який дослідники співвідносять з історичними кімерійцями, мав у складі меч з ниркоподібним перехрестям (рис. 3, 5). Дата його лежить у межах другої чверті — середини VII ст. до н. е. [Алексеев, 2003, с. 152].

На її прикладі ми бачимо, що зразки довгої та короткої клинкової зброй скіфського типу впроваджувались практично синхронно. Паралельне побутування мечів та кинджалів буде характерне і для класичного келермеського часу. Як приклад можна навести Старшу Могилу, де ці речі сполучено в одному похованні [Іллінська, 1951, табл. 1].

Також вже на цьому етапі з'являються вироби з пласкою рукояткою. Це дозволяє скорегувати думку, згідно якій форма рукоятки спрощувалася поступово [Шрамко, 1984, с. 34—36]. Згідно наших спостережень, екземпляри зі складним та простим перетином рукоятки співіснують протягом довгого часу аж до сере-

дини VI ст. до н. е. [Шелехань, 2014, рис. 1]. Не можна погодитись з М.М. Дараган, яка вважає що вироби з тритавровою рукояткою зустрічаються лише до середини VII ст. до н. е. включно [Дараган, 2010, с. 192]. Адже, на нашу думку, Реп'яхувата Могила, п. 2 та Куп'єваха, п. 19, на основі яких було висунуто таке припущення, відносяться до більш пізнього часу.

В цілому ж, виділена нечисельна група найбільш архаїчних знахідок клинкової зброї впливається у сучасну канву скіфської історії. Її можна пов'язати з першою «хвилею» проникнення номадів у Лісостеп [Скорий, 2003, с. 75—79]. Хронологічна позиція цих виробів дещо вища по відношенню до кавказьких аналогів. А це ще раз вказує на вірогідні витоки скіфської клинкової зброї.

- Алексеев А.Ю.** Хронография Европейской Скифии. — СПб., 2003. — 416 с.
- Алихова А.Е.** Древние городища курского Посеймья // МИА. — 1962. — № 113. — С. 87—129.
- Анальков А.Н.** Найдки предметов вооружения скіфского времени в междуречье Сейма и Сосны // РА. — 1995. — № 2. — С. 149—152.
- Бандрівський М.** Пам'ятки Середньодністровської (західноподільської) групи ранньозалізного віку в центральноєвропейській хронологічній шкалі та проблеми періодизації // МДАПВ. — 2010. — Вип. 14. — С. 76—113.
- Березуцкий В.Д.** Новые материалы раннего железного века лесостепного Подонья // РА. — 2008. — № 4. — С. 114—119.
- Бойко Ю.Н., Берестнев С.И.** Погребения VII—IV вв. до н. э. у с. Купьеваха (Ворсклинский регіон скіфского времени). — Харьков, 2001. — 143 с.
- Бруяко И.В.** Ранние кочевники в Европе. — Кишинев, 2005. — 358 с.
- Виноградов В.Б.** К этнокультурной интерпретации некоторых материалов VII в. до н. э из Предкавказья // АСГЭ. — 1983. — № 23. — С. 49—54.
- Ворошилов А.Н.** Акинаки келермесского типа в Донской Лесостепи // Восточноевропейские древности скіфской эпохи. — Воронеж, 2011. — С. 156—168.
- Галанина Л.К.** К проблеме хронологии Келермесских курганов // РА. — 1994. — № 1. — С. 92—107.
- Галанина Л.К.** Раннескифские стрелковые наборы из Келермесских курганов // АСГЭ. — 1995. — № 32. — С. 40—52.
- Гречко Д.С.** О возможных «просветах» в «темное» время (VI в. до н. э.) скіфской истории // Stratum plus. — 2012. — № 3. — С. 75—106.
- Гречко Д.С.** О памятниках киммерийцев и «раннескифской» культуре // Stratum plus. — 2013. — № 3. — С. 133—154.
- Дараган М.Н.** О датировке амфоры из погребения № 2 Репяховатої могилы // АМА. — 2010. — № 14. — С. 175—202.
- Еременко В.Е.** Относительная и абсолютная хронология Европейской Скифии: взгляд со стороны // Stratum plus. — 1997. — С. 44—61.
- Иессен А.А.** Некоторые памятники VIII—VII вв. до н. э. на Северном Кавказе // ВССА. — 1955. — С. 112—131.
- Іллінська В.А.** Курган Старша Могила — пам'ятка архаїчної Скіфії // Археологія. — 1951. — Т. 5. — С. 196—212.

- Ильинская В.А.** Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин. — К., 1975. — 223 с.
- Ильинская В.А., Тереножкин А.И.** Скифия VII—IV вв. до н. э. — К., 1983. — 379 с.
- Ковпаненко Г.Т.** Курганы раннескифского времени в бассейне р. Рось. — К., 1981. — 160 с.
- Ковпаненко Г.Т., Бессонова С.С., Скорый С.А.** Памятники скіфской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья (Киево-Черкасский регіон). — К., 1989. — 335 с.
- Ковпаненко Г.Т., Бессонова С.С., Скорый С.А.** Новые погребения раннего железного века в Поросье // Древности скіфов. — К., 1994. — С. 41—63.
- Махортых С.В., Скорий С.А.** Мечі та кинджали скіфського часу без навершь // Археологія. — 1986. — № 56. — С. 72—78.
- Махортых С.В.** К проблеме хронологии раннескифских древностей Днепровской Правобережной Лесостепи // Тр. IV (XX) Всерос. АС. — Казань, 2010. — Т. 2. — С. 131—136.
- Махортых С.В.** Уздечные принадлежности VII—VI вв. до н. э. из скіфских памятников украинской Лесостепи // Восхождение к вершинам археологии. — Алма-аты, 2014. — С. 219—230.
- Медведская И.Н.** Периодизация скіфской археики и Древний Восток // РА — 1992. — № 3. — С. 86—107.
- Могилов О.Д.** Спорядження коня скіфської доби у Лісостепу Східної Європи. — Київ; Кам'янець-Подільський, 2008. — 439 с.
- Мурzin В.Ю.** Скифская археика Северного Причерноморья. — К., 1984. — 134 с.
- Петровська Є.О., Іанов І.І.** Акінак із с. Забір'я поблизу Києва // Археологія. — 1975. — Вип. 16. — С. 64—65.
- Погребова М.Н.** О принципах датировки скіфской археики // РА. — 1993. — № 2. — С. 84—88.
- Погребова М.Н., Раевский Д.С.** К вопросу об «отложившихся скіфах» // ВДИ. — 1989. — № 1. — С. 40—65.
- Полін С.В.** Хронология ранньоскифских пам'яток // Археологія. — 1987. — Вип. 59. — С. 17—36.
- Резніков В.В.** Кинжал скіфського часу із зібрання ХММ І.Ю. Решна в м. Чугуїв // ХIAS. — 2012. — Вип. 6. — С. 56—60.
- Рябкова Т.В.** Наконечники стрел скіфского типа из Тейшебаини // Пятая Кубанская конференция. — Краснодар, 2009. — С. 328—334.
- Скорый С.А.** Скифы в Днепровской Правобережной Лесостепи (Проблема выделения иранского этнокультурного элемента). — К., 2003. — 161 с.
- Смирнова Г.И.** Памятники Среднего Поднестровья в хронологической схеме раннескифской культуры // РА. — 1993. — № 2. — С. 101—118.
- Тереножкин А.И.** Погребения раннего скіфского времени у с. Рыжановки // МИА. — 1965. — № 130. — С. 211—215.
- Тереножкин А.И.** Киммерийские мечи и кинжалы // Скифский мир. — К., 1975. — С. 3—34.
- Тереножкин А.И.** Киммерийцы. — К., 1976. — 222 с.
- Техов Б.В.** Скифы и материальная культура Центрального Кавказа в VII—VI вв. до н. э. // Скифия и Кавказ. — К., 1980. — С. 219—257.
- Техов Б.В.** Скифы и Центральный Кавказ в VII—VI вв. до н. э. (по материалам Тлийского могильника). — М., 1980а. — 93 с.
- Халиков А.Х.** Волго-Камье в начале эпохи раннего железа VIII—VI вв. до н. э. — М., 1977. — 262 с.
- Шелехань О.В.** Походження мечів та кинжалів скіфського типу. Історіографічний нарис // Воєнна

історія Середньої Наддніпрянщини. — К., 2012. — С. 5—11.

Шелехань О.В. До питання про перехрестя на мечах скіфського часу // Археологія. — 2013. — № 4. — С. 42—55.

Шелехань О.В. Хронологія клинкової зброї ранньоскіфського часу (за матеріалами лісостепових пам'яток) // XV Боспорські читання. — Керч, 2014. — С. 481—486.

Шрамко Б.А. Из истории скіфского вооружения // Вооружение скіфов и сарматов. — К., 1984. — С. 22—39.

Шрамко Б.А., Фомін Л.Д., Солнцев Л.А. Техніка виготовлення наступальної зброї із заліза й сталі // Археологія. — 1970. — Т. XXIII. — С. 40—59.

Шрамко І.Б. Ранній період в історії Геродотівського Гелону (за матеріалами розкопок зольника № 5) // Вільське городище та його округа. — К., 2006. — С. 33—56.

Kasuba M., Smirnova G., Vakhina M. Un secol de la inceputul investigatiilor arheologice la cetatea Nemirov de pe Bugul de Sud // RA: sn. — 2010. — Vol. VI, nr. 2. — S. 24—43.

Kowalski-Bilokryly J. Chronologia grupy zachodniodniopolskiej scytyjskiego kregu kulturowego // МДАПВ. — 2012. — Вип. 16. — С. 160—189.

A. B. Шелехань

НАХОДКИ КЛИНКОВОГО ОРУЖИЯ РАННЕКЕЛЕРМЕССКОГО ВРЕМЕНИ ИЗ УКРАИНСКОЙ ЛЕСОСТЕПИ

В статье выделены и проанализированы наиболее архаичные образцы клинкового оружия скіфского типа, которые происходят с территории Украинской Лесостепи. К ним отнесены экземпляры из курганов у с. Яснозорье, Медвин, Ленковцы и Рыжановка, датированные временем около середины VII в. до н. э. Показано, что их хронологическая позиция немного выше по сравнению с кавказскими аналогами. Это указывает на исходный характер последних.

Также, на примере описанных экземпляров отмечено типологическое разнообразие клинкового

оружия на самых ранних этапах скіфской истории. Уже с середины VII в. до н. э. употребляются длинные мечи и короткие кинжалы с однотипными рукоятками. Вместе с тем, существуют изделия с келермесским и почковидным перекрестием, гладкой и желобчатой рукояткой.

Выделенная группа воинских погребений соотносится с первой волной проникновенияnomadов в Украинскую Лесостепь.

Ключевые слова: меч, кинжал, погребение, раннескіфское время, хронология, Лесостепь.

O. V. Shelekhany

EARLY-KELERMES BLADE WEAPONS FINDS FROM THE UKRAINIAN FOREST-STEPPE

In the article the most archaic samples of blade weapon of Scythian type that originate from the territory of the Black Sea Forest-steppe were highlighted and analyzed. These are the specimens from the burial mounds near the villages Yasnozirya, Medwyn, Lenkivtsi and Ryzhanivka that were dated by the time around the middle of the 7 century BC. It shows their slightly higher chronological position compared to Caucasian analogues and indicates the initial character of the latters.

Also, on the example of these samples the typological variety of bladed weapons at the earliest stages of Scythian history is observed. So, since the middle of 7 century BC the long swords and daggers with the same type of short hilts were used. At the same time the products with Kelermess and kidney-shaped cross-hairs, smooth and grooved grips were coexisted.

The selected group of warriors' burials correlated with the first wave of nomad's infiltration into the Ukrainian Forest-steppe.

Ключевые слова: sword, dagger, burial, early-Scythian time, chronology, Forest-steppe.

Одержано 20.11.2014